

ВАЛЕНТИНА МАСТЕРОВЕНКО
ЕПІТЕТ У РОМАНІ П. КУЛІША «ЧОРНА РАДА»

«Чорна рада» Пантелеймона Куліша — це перший український історико-соціальний роман.

Мову роману високо оцінювали дослідники, знавці творчості П. Куліша. Так, М. Костомаров відзначав уміле поєднання архаїзмів фразеологічних та лексичних новотворів. М. Зеров констатував, що «в тексті українським — цікаві слова, нові та свіжі звороти».

Відображаючи історико-суспільний, побутовий і культурний колорит доби Руїни, П. Куліш ретельно добирає мовні засоби, підпорядковує їх розкриттю теми твору, авторському задуму. Відтворити мовний колорит епохи митцеві допомагає добре знання історичних джерел та фольклору.

Серед художніх образотворчих засобів, використаних у романі П. Куліша, звертаємо увагу на епітет, основна функція якого — вирізнення характерної ознаки, зосередження уваги на ній. Прозаїк кількома штрихами малює портрет людини, підкреслює її неповторні риси, передає гостроту соціальних конфліктів.

Як відомо, епітети, поряд з іншими художніми засобами, відбивають стан і рівень розвитку української літературної мови певного періоду. Вони є тією ланкою, що поєднує у мовній свідомості письменника різні джерела літературної мови, її книжну та народнорозмовну основу, її виразний фольклорний компонент.

Епітети, що функціонують у тексті роману, можна поділити на такі лексико-семантичні групи: «зовнішній портрет персонажа», «внутрішній портрет персонажа», «побут», «історична доба», «Україна» тощо.

Різні за семантикою художні означення, що вживаються у портретних описах, мають виразне стилістичне забарвлення.

Епітети на позначення зовнішності персонажів пов'язані з їхнім соціальним станом. Це гетьмани, козацька старшина, козаки, міщани. За індивідуальними художніми означеннями можна пізнати портрети Сомка, Брюховецького, Кирила Тура та ін.).

Показові епітети використані в зображенні зовнішності гетьманів. Однією з важливих деталей є окреслення статури людини (*чоловіка, лицаря*): Сомко — *високий, огрядний, лицар вродливий*; Брюховецький — *чоловік середнього росту й віку... і постать і врода зовсім не гетьманська*.

Функцію індивідуалізації дійових осіб виконують прикметникові епітети до лексем, пов'язаних із поняттям 'обличчя', 'очі', напр.: Сомко — *кругловидий; русявий, голова в кучерях, як у золотому вінку*; очі у Сомка — *ясні, веселі*; у Брюховецького — *якісь чудні — так і бігають то сюди, то туди*.

Змальовуючи портрети, П. Куліш через епітети виявляє емоційне ставлення до персонажа: чи то захоплення, симпатію, як до Сомка, чи то зневагу, недовіру, як до Брюховецького.

Найколеритнішим у романі є портрет запорожця Кирила Тура: *здоровенний козарлюга, пика широка, засмалена на сонці, сам опасистий, довга, густа чуприна, уси довгі, униз позакручені, очі чорні, густі брови, здоровенний широкоплечий козарлюга, коренастий, молодецька хода, високий стан*.

Серед епітетних словосполучень переважає розмовно-просторічна лексика із суфіксами емоційної оцінки. Хоч Куліш і не був прибічником запорожців, але портрет Кирила Тура змальований так колоритно, що викликає у читачів захоплення. Це типовий вродливий український козак-запорожець.

Через зовнішні портретні деталі можемо відчутти вдачу, темперамент героя. Як правило, індивідуалізовані портретні характеристики функціонують у мові автора.

У зображенні внутрішніх портретів гетьманів здебільшого використовуються епітети із загальною оцінною семантикою, побудованою на контрастах. Сомко: *очі ясні, веселі, як зорі, і вже чи ступить, чи заговорить, то справді по-гетьманськи; щирий і*

незлюбивий був лицар; голосом чистим і поважним, мов у золоту трубу, протрубив. Така мова автора. Відповідними епітетами характеризують гетьмана і персонажі твору. *чоловік-прямота* (з уст божого чоловіка), *душа щира, голова золота* (з уст Шрама), *гордий, пишній і розумом високий гетьман* (з уст Петра Шраменка), *золота голова* (з уст Кирила Тура).

Брюховецький: *тільки очі якісь чудні — так і бігають то сюди, то туди і, здається, так усе й чигають ізпідтишка чоловіка; каже тоненьким, ницим голосом; такий-то був гадюка, лукавий мізок, ледачий Іванець.*

По-різному оцінює гетьманів автор. Серед епітетів спостерігаємо такі контекстуальні антоніми, які вдало передають морально-духовний стан персонажів: *очі ясні, веселі — очі чудні; заговорить по-гетьманськи, голосом чистим і поважним — тоненьким, ницим голосом; щирий і незлюбивий — ниций, клятий, лукавий; душа щира — гадюка; голова золота — лукавий мізок.*

Народнопоетичні характеристики Сомка звучать піднесено, так само позитивне ставлення до нього виявляється у висловах інших персонажів. Брюховецького описано книжною лексикою, епітетами зневажливими, розмовними словотвірними формами, що містять негативну оцінку. Переважають авторські епітети.

Січовик Кирило Тур, за характеристикою автора, — *добрий, душа щира, козацька, говорить щиро, очі лукаві, не послідуций, козак-душа. Прудюс-бальяндрасник* (з уст Сомка), *душа*, а не запорожець (з уст Череваня), *неподобна голова* (з уст Сомка). Перед нами постає козак-запорожець — улюбленець і автора, і героїв роману.

Автор моделює характер персонажа через ознаки зовнішнього портрета. Виразні зовнішні риси настроюють читача на сприймання дій та вчинків героїв. Особливо це яскраво видно через епітетне зображення очей.

Автор історичного роману дбав про відтворення культурно-побутового колориту доби.

Вважається, що саме він започаткував побутовизм в українській літературі. Картинами побуту було переобтяжене перше видання роману, і Куліш у другому виданні їх значно скоротив. Усі вони підпорядковані основному завданню — розвитку сюжету, характеристиці образів. Побутові сцени, обряди, інтер'єр, одяг тощо наближають читача до сприйняття зображуваного часу, відтворюють картини буття тих чи інших верств суспільства, увиразнюють інтереси персонажів.

Перед нами постають усі соціальні верстви населення того часу. Письменник детально описує одяг персонажів: «Знатні були міщани уже з того, що не носили шабель, — тільки ніж коло пояса: одні пани да козаки ходили *при шаблях...* підперезувались *по жупану*, а кунтуші носили *наопашки* (тоді було коли не пан або не козак, то по кунтушу і не підперезуєся... були вони знатні, що не важились ходити в кармазинах: ходили тоді в кармазинах тільки люди *знатні да шабльовані*, а мішане одягались *синьо, зелено або в горохвяний цвіт*; убогі носили *личакову* одягу.»

Запорожці мали зовсім інший зовнішній вигляд: «Дома, у Січі ходять у *семряжках да в кажанках*, а їдять мало не саму соломаху, а тут жупани на їх будуть *лудані*, штани із *дорогої саети*, горілки, меди, пива так за ними в куфах і їздять .»

По-різному одягалися гетьмани, напр.: Сомко: у *дорогих* кармазинах, високий і вродливий, а на кармазинах скрізь комір і поли *гаптовані золотом*; зверху кирея *підбита сободем*; підпирився *срібною булавою*». Принадність зовнішніх рис доповнюється докладним описом гарного вбрання. Портрет має викликати симпатію і захоплення.

Брюховецький: чоловік сей був у *короткій старенькій* свитині, у *полотняних* штанях, чоботи *шкапові попротоптувані*. Хіба по шаблі можна б догадатися, що воно щось *непросте*: шабля аж *горіла від золота*, та й та на йому була *мов чужа*.”

Своїм неновим, поношеним одягом гетьман прагне справити вигідне враження на голоту, міщан, січовиків, щоб ті його підтримали на раді. І ось він перед радою. «Сам Брюховецький стояв у *голубому жупані* перед своїх запорожців. Тут уже він не той, що в Романовському Куті: *позирав гордо, по-гетьманськи*, і тільки всміхавсь, узявшись в боки».

Лицемірством і лестощами Брюховецькому вдається отримати гетьманську булаву.

А ось постає перед читачами «безбулавий» гетьман Сомко: «У старій подраній сірячині, без пояса, без сап'янців. Усе харцизяки поздирали, узяти до ув'язнення, тільки вишиваної сріблом та золотом сорочки посовістились ізнімати».

Одяг, деталі зовнішнього портрета персонажів несуть не лише історико-документальне, а й ідейно-тематичне навантаження. Зовнішні портрети гетьманів свідчать про їх належність до іншої верстви суспільства. Це підкреслено епітетами: *дорогі* кармазини, комір і поли *гаптовані золотом*, кирея *підбита золотом*, *вишивана сріблом та золотом* сорочка.

Отже, епітети виступають не лише засобом художньо-образної конкретизації культурного, побутового колориту доби, а й ознакою соціального стану персонажа.

У романі із усієї зброї найбільше уваги приділяється шаблі. *Шабля* підкреслює своєрідність зовнішнього портрета козака-воїна. Прикметники-означення вказують на форму, розміри. «Та й вийняв з піхви свою *довгу, важку* шаблю». За епітетом, який стоїть поряд з лексемою *шабля*, можемо говорити про соціальний стан персонажа: «...що воно щось не просте, шабля аж *горіла від золота*.» Куліш поетизує шаблю: «...маючи в руках *чесну панну шаблюку*». Отже, *шабля* відіграє важливу роль у створенні історичного колориту оповіді: доповнює портрет козака, гетьмана, вказує на соціальний статус персонажа.

За допомогою назв страв, напоїв, посуду уконкретнюються реалістичні картини побуту козацтва. У цих назвах — специфіка національної культури, характеристика соціально-історичного етносу. У Куліша ці реалії в основному безепітетні.

Хліб є незмінною їжею українців, до нього особливе ставлення. Так, хліб означається фольклорними епітетами, як-от: *ясний, святий*: «...а на столі лежав *ясний да високий* хліб, «усі взялись за *святий* хліб.»

Важливі стилістичні функції в романі виконують епітети, які допомагають відтворити добу Руїни. Епітети, що стоять поряд з лексемами на позначення історичної доби, здебільшого мають оцінну семантику: година — *страшна, лиха, проклята, нещаслива*; час — *каламутний, смутний*; чвари — *криваві*; рада — *чорна, судня, безталанна*. У цих означеннях відбито враження тривоги, неспокою, руйнації, хаосу. Добу змальовано в трагедійному дусі. П. Куліш використовує епітети як книжні, так і розмовного характеру.

Образ України займає важливе місце в словесно-образній тканині роману. Поняття *Україна* охоплює епітетні характеристики, що, з одного боку, вказують на реальний політичний стан у державі за доби Руїни і містять сему 'страждання': *безщасна Україна*, а з другого — допомагають конкретизувати політичні ідеали майбутнього: «*пили за здоров'я великої, одностайної України...*»

Отже, епітет використовується як важливий художній засіб індивідуалізації й типізації та оцінки зображуваних явищ. Він створює широкі можливості індивідуально-авторського відтворення дійсності.

Художні означення різноманітної семантики увиразнюють портрети персонажів. Оцінні характеристики подано передусім через мову автора, зрідка — персонажа.

Семантико-стилістичне навантаження епітета у портретних характеристиках гетьманів пов'язане з індивідуалізацією зовнішності персонажів. У лексико-семантичних групах 'одяг', 'зброя', 'побут' епітети служать засобами художньо-образної конкретизації культурного, побутового життя та соціального стану персонажа.

Епітети є тим традиційним засобом, який найвиразніше передає особливості індивідуального стилю письменника, характеризує стиль літературного напрямку та художньої мови відповідного періоду.